

ОБЩИ И СПЕЦИФИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ОРГАНИЗИРАНИТЕ И ВИСОКООРГАНИЗИРАНИТЕ ПАЗАРИ

Ваня Хаджиева

Лесотехнически университет – София

Промените, настъпили в политическия и икономически живот в нашата страна през последните 15 години, доведоха след себе си множество нови неща. Преминаването от централнопланова към пазарна икономика постави икономическите отношения в коренно нова светлина. Преди промените държавният план беше закон, който постановяваше с точни параметри какво, как, за кого да се произвежда; какво количество, на каква цена и на кого да се продава. През този период икономическите отношения бяха изпаднали в странна летаргия, при която не се осъществяваше реална среща между търсене и предлагане, а обществото не можеше да даде действителната си оценка за нито един актив, защото пазарът чрез който обществото дава своята оценка просто не функционираше. Целта на тази разработка е да се направи съпоставяне между организираните и високоорганизираните пазари, които са най-високото достигнато ниво в развитието на икономическите отношения между стопанските субекти към днешна дата. Тези две групи пазари все още не се ползват с достатъчна популярност в нашето общество (вследствие на редица обективни и субективни причини), което провокира идеята за полезността от написването на такъв материал, който да се опита да разграничи общите и специфичните характеристики на тези две групи пазари.

В литературата се срещат много и разнообразни класификации на пазарите по различни признаци, според типа и вида на сделката, според представителността на пазара, според сектора на икономиката, в който работят съответните пазари, съобразно методите и формите на създаване [1/23–31], според видовете – стоки обект на покупко-продажба, според спецификата на търгуваните на тях продукти [4/44], според вида на пазара и характера на сделките и много други [2/189–203].

Признакът “Степен на организираност” е сравнително нов признак за класифициране на пазарите – “понятието организиран пазар се свързва с отработена, във висока степен унифицирана и стандартизирана във формализирана форма (писана) технология на сделките, сключени и реализирани на този пазар” [3/16]. Според този признак съвременните пазари се класифицират в три групи [1/49-65]:

- I. Неорганизиран пазари
- II. Организиран пазари
- III. Високо организиран пазари

По хронология първи възникват неорганизираните пазари. Свидетелства за съществуването на тази група пазари може да се търсят в древността, защото античните пазари притежават всички характеристики на неорганизиран пазари. Това са спонтанно възникнали средища, където хората се срещали, за да разменят излишъците от своето производство. С течение на годините хората започват да се усъвършенстват и специализират в различни дейности, включително и в производството на селскостопанска продукция. Хората започнали да произвеждат повече отколкото могат да потребяват, вследствие на което започнали да разменят реализираните излишъци за стоки или услуги, които не могат сами да произведат. Това ставало на кръстопътища, между съседи и на всевъзможни други места. Така преди векове се появяват неорганизираните пазари, където няма правила и норми на поведение за участниците. Днес статутът на неорганизираните пазари не се е променил кой знае колко. В наши дни за неорганизираните пазари може да се каже, че са доста по-цивилизовани в сравнение с началото, защото участниците на тях спазват създадените през вековете традиции. Не трябва да се подценява и действието на общата нормативна база, под чиято опека попадат неорганизираните пазари. Сделките, сключени на неорганизиран пазар не се регистрират, няма изисквания за фиксиране на условията, при които те са сключени и не се налага дори и обявяване на цената, на която е станала сделката, защото тя е следствие от индивидуално договаряне между две страни, следователно е обект на търговска тайна. Неорганизиран пазар, често наричан от специалистите “див” пазар, е средище на търговци, на което последните се събират и сключват помежду си многочислени, масови индивидуални сделки [1/49-51].

Като следващ етап от развитието на икономическите взаимоотношения между хората в процеса на еволюцията се появява групата на т.нар. “организиран пазари”. Организираните пазари са нормативно регламентирани пазари, които подчиняват своето действие на специфични разпоредби, залегнали в общата нормативна база. Действието на тези разпоредби може да се разгледа в две направления. От една страна общото законодателство поставя своите специфични изисквания към

ключовите процедури и правилата на търгуване, както и към самите участници на пазара. На регистрацията подлежи всеки новосъздаден организиран пазар и същевременно на публична регистрацията подлежат и всички контрагенти, желаещи да търгуват на съответния пазар. От практическа гледна точка регистрацията на участниците на организираните пазари е доброволен акт, и същевременно законово изискване, без което не може. Без регистрацията не може да се участва на нито един организиран пазар, защото освен всичко друго организираните пазари подлежат на т.нар. обществен контрол. Този обществен контрол се проявява на две нива – законово и оперативно [1/49–59]. Общата нормативна база постановява създаването на специален контролиращ държавен (много рядко обществен) орган на централно или местно равнище. Новосъздаденият орган носи обикновено названието “национална служба”, “комисия”, “агенция”, “комитет” и т. н. Обикновено той се формира от висшия орган на законодателната власт и членовете му се избират от него [1/49–59]. На този орган са вменени контролни функции, които се дефинират в две основни направления: А) Процедурно ниво на контрол – контролиращият орган наблюдава спазването на законовия регламент при учредяването на пазара. Б) Оперативно ниво на контрол – наблюдава се фактическата работа на пазара, практическото спазване и прилагане на законово регламентираните процедури. В случаите, когато практическата работа (конюктурата на пазара) налага да се правят промени в процедурите на работа на пазара, тези промени винаги и задължително трябва да се съгласуват с контролния орган за да бъдат реализирани на практика (което е промяна в общата нормативна база).

В икономическия живот днес организираните пазари се срещат в различни разновидности: панаири, стокови борси за налични стоки, стокови тържища, свободни безмитни зони, каталожна търговия, електронна търговия, свободни търговски зони, модерни едрови търговски и маркетингови системи (напр. търговската верига за дребния и среден бизнес “Metro - cash and carry”) и други подобни. В своето голямо разнообразие организираните пазари решават следните по важни проблеми:

- утвърждаване на законността и легитимността на бизнеса;
- стандартизация на качеството на търгуваните стоки и услуги;
- внедряване на модерни търговски техники и процедури, гарантиращи прозрачността и честността на търговската дейност [1/56–59].

Може би на пръв поглед тези три въпроса не са с първостепенно значение, но това не е така, защото именно в тези три ключови момента се крие разковничето на съвременната правова държава, базирана на модерна и адекватна на времето индустриална пазарна икономика.

За тази група пазари е характерно създаването и спазването на собствени специфични вътрешни правила, които са в унисон с нормативната уредба. Задължителен елемент от тези правила е изискването за доказан произход на търгувания актив (стоки и финансови средства). Независимо от вида на пазара винаги възниква въпросът за качеството на предлаганите активи. Този въпрос се решава от организираните пазари, защото именно те изискват доказани качествени параметри на съответния актив, предложен за търгуване, от независима и сертифицирана лаборатория, издаваща легитимен документ, вследствие на действително направен анализ на стоката, удостоверяващ реалното й качество в реално време, за допускането й до търгуване.

Като следваща фаза от еволюцията на търговските отношения между стопанските субекти е появата на т.нар. “високоорганизиран пазар”, популярни в обществото и под името “спекулативни пазари”, което се дължи на факта, че не се търгуват реални стоки, а две групи активи:

- права върху реални активи;
- деривативи (учредени нови, специални права върху съществуващи, вменени права върху реални активи)

Високоорганизираните пазари са специфична група пазари, чиято най-важна функция е информационната, защото се търгуват права върху реални активи и деривативи за бъдещ период от време и по този начин се дава днешната представа за цената на даден реален актив за определен бъдещ период. Ако за организираните пазари може да се каже, че те дават моментна снимка за ценността на даден актив, то високоорганизираните пазари дават една днешна проекция за реалната стойност на актива в определен бъдещ момент. Това става посредством търгуването днес на правото за придобиване на често несъществуващ в материалния свят (още произведен) актив след 3, 6, 8, 12 месеца (подобни сделки се сключват за бъдеща доставка максимум 24 месеца напред от момента на сключване).

Високоорганизираните пазари са обект на специализирана нормативна база, която изключително строго дефинира процедурата за тяхното учредяване и дава детайлизираната писана технология за тяхната работа. Всеки един детайл от работата и функционирането на тази група пазари е ясно дефиниран от специализираната нормативна база (създава се специален закон за всеки

високоорганизиран пазар). Специалният закон, касаещ работата на такъв вид пазар дефинира стопанските субекти, които могат да учредят пазара, както и условията за учредяването му (точната процедурата). Тази група пазари се характеризира с всеобща достъпност, тъй като всеки желаещ може да участва, но изразявайки своето желание посредством сертифициран и лицензиран борсов посредник – брокер. Тук трябва да се направи уточнението, че нормативната база и вътрешните правила на тази група пазари, постановяват че до търгуване се допускат само лица, които отговарят основно на две изисквания – да се придобили сертификат, който да гарантира, че те познават в детайли процедурите и правилата на търгуване, и да са придобили лиценз за правото да посредничат между клиентите на високоорганизирания пазар. Лицензът се издава от контролния орган, който има и правото да го отнеме при нарушение на процедурите от страна на брокера. Високоорганизираните пазари са единствената група пазари, за която е характерен т. нар. “лостов ефект”, тоест контролирането на сравнително голям ресурс от активи с минимални налични финансови средства. Високоорганизираните пазари поставят свои собствени правила пред участниците си, които в повечето случаи са доста по-стриктни от залегалите в нормативната уредба, поради което се наричат и “саморегулиращи се пазари”. Това са единствените пазари, които симулират непрекъснатост на своята работа, което е резултат от факта, че цената на която е затворил пазараът е цена на откриване за следващото търгуване. Високоорганизираните пазари решават множество и разнообразни проблеми, стоящи пред съвременния бизнес. Най-важният от тях е проблемът с прогнозирането в краткосрочен и средносрочен период, в чието решаване високоорганизираните пазари са незаменими, защото чрез търгуването на права върху активи и деривативи е възможно да се определи бъдещата стойност (ценност) на даден актив и то с много висок процент на точност.

Изхождайки от всичко казано дотук, разгледаните две групи пазари могат да се разграничат според техните общи и специфични характеристики. Общи характеристики за организираните и високоорганизираните пазари:

- подлежат на законова регламентация;
- подлежат на обществен контрол;
- задължителна регистрация на самия пазар;
- задължителна регистрация на участниците на пазарите;
- обществен контрол от специално създаден орган;
- саморегулиращи се пазари.

Специфични характеристики на организираните пазари:

- специализирана нормативна база, която регламентира само основни елементи от тяхната работа;
- общественият контрол за тях може да бъде на централно или местно ниво;
- търгува се с реални стоки.

Специфични характеристики на високоорганизираните пазари:

- работят според постановките на специален закон, който дава описаната технология на работа;
- подлежат на обществен контрол на централно ниво;
- предоставят възможността за реализирането на т.н. “лостов ефект”;
- симулират непрекъсната работа
- предоставят възможност за прогнозиране на цената в точно определен бъдещ момент;
- търгува се с активи (права върху реални активи и деривативи).

Организираните пазари са едрови пазари на налични стоки, които създават идеални условия за осъществяване на реална среща между търсене и предлагане на реален актив и определянето на неговата реална цена (ценност) в настоящия момент, докато високоорганизираните пазари определят ценността на актива в точно определен бъдещ момент. Наличието и използването на тези две групи пазари гарантира реално работеща пазарна икономика, базирана на стриктна правова рамка. В условията на такава икономическа среда пазарните субекти ще могат реално и точно да прогнозират своята дейност и да получат реалната оценка на обществото за ценността на своя бизнес (идея) – по този начин всеки стопански субект ще намери своето реално място под слънцето.

Литература

1. Елазаров, С., Б. Маркова и Х. Миленков. Организиран пазар. ИК. “Сиела”. С., 2000.
2. Лазаров, С., Х. Миленков и В. Симов. Стокови борси (II^{то} доп. и прераб. издание). Унив. изд-во “Стопанство”, С., 1998.
3. Каракашева, Л., Търг. Подготовка, участие и документи, Изд. “Princeps”, В., 1995.
4. Каракашева, Л. и Б. Маркова. Борси и борсова политика. И.К. “Призма”, С., 1999.

GENERAL AND SPECIFIC CHARACTERISTICS OF ORGANIZED MARKETS AND HIGHLY ORGANIZED MARKETS

Vanya Hadzhieva

University of Forestry – Sofia

Summary

The review of literature, show many and deferent classifications of the markets, according to deferent authors and sings. By the range of organization the markets are non-organized markets, organized markets and highly organized markets. The purpose is to make analyze and describe general and specific characteristics of organized markets and highly organized markets.

Key words: markets, qualifications, organized markets, highly organized markets, general characteristics, specific characteristics